

નય-પ્રમાણુ-સ્યાદ્વાદ વચ્ચેનો સંબંધ અને અંતર

[વર્ષો પૂર્વે પ્રગટ થતાં જૈન સાહિત્ય સંશોધકના ત્રીજા ખંડના પ્રથમ અંકમાં પં. સુખલાલજીએ ન્યાયાવતારનાં એ પદોનું પ્રશ્નોત્તરપૂર્વક વિશદ સ્પષ્ટીકરણ કરેલું, જેના વિષે બહુ થોડા જ્ઞાત હશે. સદર લેખ અતીવ સમજવા યોગ્ય ઉપયોગી જણાયાથી અત્ર તેનો અક્ષરશઃ ઉતારો આપવામાં આવ્યો છે. ફેર માત્ર ત્યાં એ પદો અનંતર છે, જ્યારે અત્ર તે છૂટા કરી મૂકવામાં આવ્યા છે. ત્રિમાસિકના વિદ્વાન સંપાદકે આના સંબંધમાં એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે કે-“જે સ્પષ્ટીકરણ શ્લોક ૨૯-૩૦ ના વિવેચનમાં કરવામાં આવ્યું છે તે તો અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે અદ્વિતીય અને અનન્ય જ્ઞાત જેવું છે.” આ ઉપરથી પ્રસ્તુત લેખની મહત્વતા આ વિષયના જ્ઞાતા વિદ્વાન મહાશયોને જણાઈ આવશે.]

अनेकान्तात्मकं वस्तु, गोचरः सर्वसंविदाम् ।

एकदेशविशिष्टोऽर्थो, नयस्य विषयो मतः ॥ २९ ॥

(ન્યાયાવતાર)

અર્થાત્-“અનેક ધર્માત્મક વસ્તુ એ સર્વ સંવેદનનો-પ્રમાણુનો વિષય મનાય છે અને એક દેશ-અંશ સહિત વસ્તુ એ નયનો વિષય મનાય છે.” ૨૯

પ્ર૦-પ્રમાણુનો વિષય થનારી વસ્તુઓ કરતાં નયનો વિષય થનારી વસ્તુઓ શું તદ્દન જુદી હોય છે, કે જેથી પ્રમાણુ અને નયના વિષયને તદ્દન જુદો જુદો બતાવી શકાય ?

ઉ૦-ના, એક-ખીજથી જુદા એવા વસ્તુઓના કોઈ એ વિભાગ નથી, કે જેમાંથી એક વિભાગ પ્રમાણુનો વિષય બને અને ખીજો વિભાગ નયનો વિષય બને.

પ્ર૦-જો પ્રમાણુ અને નયનો વિષય થનાર વસ્તુ એક જ હોય, તો પછી બન્નેનો વિષયભેદ કેવી રીતે?

ઉ૦-વસ્તુ ભલે એક જ હોય, પણ જ્યારે તે વસ્તુ અમુક વિશેષતાદ્વારા અર્થાત્ અમુક વિશેષ ધર્મોની પ્રધાનતા છતાં અખંડિતપણે ભાસે છે, ત્યારે તે અનેક ધર્માત્મક વિષય કહેવાય છે : પરંતુ જ્યારે તે જ વસ્તુમાંથી કોઈ એક અંશ છૂટો પડી પ્રધાનપણે ભાસે છે, ત્યારે તે એક અંશ-વિશિષ્ટ વિષય કહેવાય છે. આ વાત દાખલાથી સ્પષ્ટ કરીએ. આંખ સામે કોઈ એક ઘોડો આવે ત્યારે અમુક આકાર, અમુક કદ અને અમુક રંગ એ એની વિશેષતાઓ પ્રધાનપણે ભાસે છે, પણ તે વખતે એ વિશેષતાઓની પ્રધાનતા છતાં અભિન્નરૂપે અન્ય વિશેષતાઓ સહિત સમગ્ર ઘોડો જ આક્રુષ્ણ જ્ઞાનનો વિષય બને છે. તે વખતે કાંઈ તેની અમુક વિશેષતાઓ ખીજી વિશેષતાઓ કરતાં છૂટી પડી ભાસતી નથી કે ઘોડારૂપ અખંડ પદાર્થમાંથી આકારાદિ તેની વિશેષતાઓ પણ તદ્દન ભિન્નપણે ભાસતી નથી. માત્ર અમુક વિશેષતાઓ દ્વારા તે આખો ઘોડો જ અખંડપણે આંખનો વિષય બને છે. એ જ પ્રમાણુનો વિષય થવાની રીત છે. પ્રમાણુના વિષય થયેલ એ ઘોડાનું જ્ઞાન જ્યારે ખીજાને શબ્દદ્વારા કરાવવું હોય, ત્યારે તે ઘોડાની અમુક વિશેષતાઓ ખીજી વિશેષતાઓ કરતાં બુદ્ધિદ્વારા છૂટી પાડી વક્તા કહે છે કે-આ

ઘોડો લાલ છે, ઊંચો છે કે અમુક આકારનો છે. તે વખતે વક્તાના બૌદ્ધિક વ્યાપારમાં કે શ્રોતાની જ્ઞાનક્રિયામાં ઘોડો ભાસમાન છતાં તે માત્ર ગૌણ હોય છે અને તેની વિશેષતાઓ જે બીજી વિશેષતાઓ કરતાં બુદ્ધી પાડી કહેવામાં આવે છે તે જ મુખ્ય હોય છે. તેથી જ એ વખતે જ્ઞાનનો વિષય બનતો ઘોડો અમુક અંશ વિશિષ્ટ વિષય બને છે. એ જ વિષયનો નય થવાની રીત છે.

આ વક્તવ્યને બીજા શબ્દોમાં-ટૂંકમાં એ રીતે પણ કહી શકાય કે-ભાનમાં અમુક વિશેષતાઓ છતાં, પ્રધાનતા છતાં જ્યારે ઉદ્દેશ્ય અને વિધેયના વિભાગ સિવાય જ વસ્તુ ભાસમાન થાય ત્યારે તે પ્રમાણનો વિષય અને જ્યારે વસ્તુ ઉદ્દેશ્ય-વિધેયના વિભાગપૂર્વક ભાસમાન થાય ત્યારે તે નયનો વિષય. આ રીતે વસ્તુ એક જ છતાં તેના ભાનની રીત બુદ્ધી બુદ્ધી હોવાથી પ્રમાણ અને નયમાં તેનો વિષયભેદ સ્પષ્ટ છે.

અ-પ્રમાણની પેઠે નય પણ જો જ્ઞાન જ હોય તો બેમાં તફાવત શો ?

ઉ-ઇન્દ્રિયોની મદદથી કે મદદ સિવાય જ ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન જ્યારે કોઈ વસ્તુને યથાર્થપણે પ્રકાશિત કરે છે, ત્યારે તે પ્રમાણ કહેવાય છે અને પ્રમાણદ્વારા પ્રકાશિત થયેલી વસ્તુને શબ્દદ્વારા બીજાને જણાવવા માટે તે વસ્તુના વિષયમાં જે માનસિક વિચારક્રિયા થાય છે તે નય. અર્થાત્ શબ્દમાં ઉતારાતી કે ઉતારવા લાયક જે (વચન) ક્રિયા તે નય અને એનો પુરોગામી (જ્ઞાન)-વ્યાપાર તે પ્રમાણ. આ ઉપરાંત નય અને પ્રમાણનું અંતર એક એ છે કે-નય-

જ્ઞાન તે પ્રમાણજ્ઞાનના અંશરૂપે છે અને પ્રમાણજ્ઞાન તે નયજ્ઞાનના અંશી કે સમૂહરૂપે છે, કારણ કે-પ્રમાણવ્યાપારમાંથી જ નયવ્યાપારની ધારાઓ પ્રગટે છે.

પ્ર૦-પ્રમાણ અને નય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવી તેનો અર્થભેદ સ્પષ્ટ કરો.

ઉ૦-પ્ર + માન = (જે જ્ઞાનવડે પ્ર-અબ્રાન્તપણે વસ્તુનું માન-પ્રકાશન (નિર્ણય) થાય તે) પ્રમાણ. ની + અ (ની-પ્રમાણદ્વારા જાણેલી વસ્તુને બીજાની અર્થાત્ શ્રોતાની બુદ્ધિમાં પહોંચાડવાની ક્રિયા. અ-કરનાર વક્તાનો માનસિક વ્યાપાર તે) નય.

પ્ર૦-જૈન ન્યાય ગ્રંથોની જેમ જૈનેતર ન્યાય ગ્રંથોમાં નય વિષે મીમાંસા છે કે નહિ ?

ઉ૦-નથી. જો કે જૈન અને જૈનેતર બન્નેના તર્ક-ગ્રંથોમાં મીમાંસા છે, છતાં નયને પ્રમાણથી છૂટો પાડી તેના ઉપર સ્પષ્ટ અને વિસ્તૃત મીમાંસા તો માત્ર જૈનોએ જ કરી છે.

આ રીતે નય અને પ્રમાણના વિષય ઉપર પ્રકાશ પાડનારા ૨૯ મા પદ્યનું સ્પષ્ટીકરણ છે.

“ નયાનામેકનિષ્ઠાનાં, પ્રવૃત્તેઃ શ્રુતવર્ત્મનિ ।

સમ્પૂર્ણાર્થવિનિશ્ચાયિ, સ્યાદ્વાદશ્રુતમુચ્યતે ॥ ૩૦ ॥ ”

(ન્યાયાવતાર)

અર્થાત્-એક-નિષ્ઠ એક એક ધર્મને ગ્રહણ કરવામાં લીન એવા નયોની પ્રવૃત્તિ શ્રુતમાર્ગમાં હોવાથી સંપૂર્ણ

વસ્તુને નિશ્ચિત કરનાર અર્થાત્ વસ્તુને સમગ્રપણે પ્રતિપાદન કરનાર તે સ્યાદ્રાદશ્રુત કહેવાય છે. ૩૦

આ નય અને સ્યાદ્રાદના સંબંધને સૂચવનારા પદ્યનું નીચે મુજબ સ્પષ્ટીકરણ આપવામાં આવ્યું છે—

પ્ર૦—શ્રુત એટલે શું ?

ઉ૦—આગમજ્ઞાન તે શ્રુત.

પ્ર૦—શું બધું શ્રુત એક જ જાતનું છે કે તેમાં જાણવા જેવો ખાસ ભેદ છે ?

ઉ૦—ભેદ છે.

પ્ર૦—તે કયો ?

ઉ૦—શ્રુતના મુખ્ય બે ભાગ પાડી શકાય. એક તે અંશગ્રાહી વસ્તુને એક અંશથી સ્પર્શ કરનાર અને બીજો સમગ્રગ્રાહી વસ્તુને સમગ્રપણે ગ્રહણ કરનાર. અંશગ્રાહી તે નયશ્રુત અને સમગ્રગ્રાહી તે સ્યાદ્રાદશ્રુત.

આ કથનને વધારે સ્પષ્ટ કરીએ. કોઈ એક તત્ત્વ પ્રતિપાદન કરનાર એક આખું શાસ્ત્ર, આખું પ્રકરણ કે આખો વિચાર તે તે તત્ત્વ પૂરતું સ્યાદ્રાદશ્રુત અને તેમાંના તે તત્ત્વને લગતા જુદા જુદા અંશો ઉપરના ખંડ વિચારો તે નયશ્રુત. આ વિચારો એક એક છૂટા છૂટા લઈએ ત્યારે નયશ્રુત અને બધાનું પ્રસ્તુત તત્ત્વ પરત્વે એકીકરણ તે તે સ્યાદ્રાદશ્રુત. કોઈ એક તત્ત્વ પરત્વે નય અને સ્યાદ્રાદશ્રુતનો જે આ ભેદ તે જ સંપૂર્ણ જગત્ પરત્વે ઘટાવી શકાય.

પ્ર૦—હાખલો આપી સમજાવો.

ઉ૦-સમગ્ર ચિકિત્સાશાસ્ત્ર એ આરોગ્યતત્ત્વનું સ્યાદ્રા-
દશ્યુત છે, પણ આરોગ્યતત્ત્વને લગતાં આદાન, નિદાન,
ચિકિત્સા આદિ જુદા જુદા અંશે ઉપર વિચાર કરનાર એ
શાસ્ત્રના તે તે અંશે, એ ચિકિત્સાશાસ્ત્રરૂપ સ્યાદ્રાદશ્યુતના
અંશે હોવાથી તે તત્ત્વ પરત્વે નયશ્યુત છે. આ રીતે નયશ્યુત
તે અંશેનો સરવાળો છે.

પ્ર૦-નય અને સ્યાદ્રાદને જૈનશ્યુતમાં ઘટાવવા હોય
તો કેવી રીતે ?

ઉ૦-જૈનશ્યુતમાંના કેઈ એકાદ શ્યુતને લ્યો કે જે એક
જ અભિપ્રાયનું સૂચક હોય. તે નયશ્યુત અને એવાં અનેક
અભિપ્રાયોનાં સૂચક અનેક સૂત્રો (પછી ભલે તે પરસ્પર-
વિરોધી ભાસતા હોય) તે સ્યાદ્રાદશ્યુત. દાખલા તરીકે-
'પદુષ્પને નેરહપ ચિળ્લસ્સઈ' એ સૂત્ર લ્યો. એનો અભિ-
પ્રાય એ છે કે-નારકી જીવ ઉત્પન્ન થતાં વેંત જ નાશ
પામે છે. આ અભિપ્રાય ક્ષણભંગસૂચક છે, એટલે નારકી
જીવનો ઉત્પાદ અને વ્યય સૂચવે છે. તેવી જ રીતે નારકી
જીવની સ્થિરતાનું વર્ણન કરનાર બીજા સૂત્રો લ્યો.

પ્ર૦-જેરયાણં મંતે ! કેવદ્યં કાલં ટિઈં પન્નતા ?

ઉ૦-ગોયમા ! જહણ્ણેણં દસ વાસસહસ્સાઈં ઉક્કોસેણં
તેત્તીસ સાગરોવમાઈં ટિઈં પન્નતા ।

(મગ્ગવી પૃ. ૫૩, શ. ૧, ઉ. ૧)

એ બધા જ સૂત્રો જુદા જુદા નારકી પરત્વે નયવાક્ય
છે અને એક સાથે મળે ત્યારે સ્યાદ્રાદશ્યુત બને છે.

પ્ર૦-ત્યારે એમ થયું કે-વાક્ય એ નય અને વાક્ય-સમૂહ તે સ્યાદ્વાદઃ અને જો એમ હોય તો પ્રશ્ન થાય છે કે-એ એક જ વાક્ય સ્યાદ્વાદાત્મક-અનેકાન્તદ્યોતક હોઈ શકે ?

ઉ૦-હોઈ શકે.

પ્ર૦-કેવી રીતે ? કારણ કે-એક વાક્ય એ કોઈ એક વસ્તુ પરત્વે એક અભિપ્રાયનું સૂચક હોવાથી તેના કોઈ એક અંશને સ્પર્શ કરી શકે, બીજા અંશોને સ્પર્શ ન કરી શકે. તો પછી તે એક વાક્ય સમગ્રગ્રાહી ન થઈ શકવાથી સ્યાદ્વાદશ્રુત કેવી રીતે કહી શકાય ?

ઉ૦-અલખત્તા, દેખીતી રીતે એક વાક્ય વસ્તુના અમુક એક અંશનું પ્રતિપાદન કરે છે, પણ જ્યારે વક્તા તે વાક્યવડે એક અંશનું પ્રતિપાદન કરવા છતાં પ્રતિપાદન કરાતાં તે અંશ સિવાયના બીજા અંશોને પણ એક જ સાથે પ્રતિપાદન કરવા ઇચ્છે, ત્યારે તે ઇતર અંશોને પ્રતિપાદનના સૂચક સ્યાત્ શબ્દનો વાક્યમાં પ્રયોગ કરે છે અથવા તો સ્યાત્ શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યા સિવાય પણ જ્યારે વક્તા તે શબ્દના ભાવને મનમાં રાખી વાક્યને ઉચ્ચારે છે, ત્યારે તે વાક્ય સાક્ષાત્ અંશ માત્રગ્રાહી દેખાવા છતાં પણ સ્યાત્ શબ્દ સાથે અથવા સ્યાત્ શબ્દ સિવાય જ ઇતર સમગ્ર અંશોના પ્રતિપાદનના ભાવથી ઉચ્ચારાયેલું હોવાને લીધે સ્યાદ્વાદશ્રુત કહેવાય છે.

પ્ર૦-વક્તા સ્યાત્ શબ્દનો પ્રયોગ ન કરે તેમજ તેનો ભાવ પણ મનમાં ન રાખે, તો તે જ વાક્ય કયી કોટિમાં આવે ?

ઉ૦-નયશ્રુતની કોટિમાં આવે.

પ્ર૦-જ્યારે વક્તા પોતાને ઈષ્ટ એવા એક અંશનું નિરાકરણ જ કરતો હોય ત્યારે તે વાક્ય કયા શ્રુતની કોટિમાં આવે ?

ઉ૦-દુર્નય અથવા મિથ્યાશ્રુતની કોટિમાં આવે.

પ્ર૦-કારણ શું ?

ઉ૦-વસ્તુના પ્રમાણસિદ્ધ અનેક અંશોમાંથી એક જ અંશને સાચો ઠરાવવા તે વક્તા આવેશમાં આવી જઈ બીજા સાચા અંશોનો અપલાપ કરે છે, તેથી તે વાક્ય એક અંશ પૂરતું સાચું હોવા છતાં ઇતર અંશોના સંબંધમાં વિચ્છેદ પૂરતું ખોટું હોવાથી દુર્નયશ્રુત કહેવાય છે.

પ્ર૦-આવા અનેક દુર્નય વાક્યો મળે તો સ્યાદ્વાદશ્રુત બને ખરું ?

ઉ૦-ના, કારણ કે-આવા વાક્યો પરસ્પર એકબીજાનો વિરોધ કરતા હોવાથી વ્યાઘાત-અથડામણી પામે છે. તે પોતપોતાની દ્રક્ષામાં રહેલા વસ્તુના અંશ માત્રનું પ્રતિપાદન કરવાને બદલે બીજાની દ્રક્ષામાં દાખલ થઈ તેનું મિથ્યાપણું બતાવવાની મોઘ ક્રિયા કરે છે, તેથી તે મિથ્યાશ્રુત છે; અને તેથી જેમ પરસ્પર અથડાતા વિરોધી અનેક માણસો એક સમૂહબદ્ધ થઈ કોઈ એક કાર્ય સાધી નથી શકતા, ઉલ્લટું તે એકબીજાના કાર્યના બાધક બને છે, તેમ અનેક દુર્નય વાક્યો એક સાથે મળી કોઈ એક વસ્તુને સંપૂર્ણ જણાવવાની વાત તો બાબુએ રહી, તે એકબીજાના

આંશિક અર્થના સત્ય પ્રતિપાદનને પણ સત્યપણે પ્રગટ થતાં અટકાવે છે.

પ્ર૦-કોઈ એક જ વસ્તુનું વર્ણન કરવાને પ્રસંગે દુર્નય, નય અને સ્યાદ્વાદ-એ ત્રણે શ્રુત ઘટાવવાં હોય તે ઘટી શકે ખરાં ? અને ઘટી શકે તો શી રીતે ?

ઉ૦-કોઈએ જગતના નિત્યપણા કે અનિત્યપણા વિષે પ્રશ્ન કર્યો કે-જગત્ નિત્ય છે, અનિત્ય છે, ઉભયરૂપ છે કે એથી વિલક્ષણ એટલે અનુભયરૂપ છે ? આનો ઉત્તર આપનાર વક્તાને જો પ્રમાણથી એવો નિશ્ચય થયો હોય કે-જગત્ નિત્ય-અનિત્ય ઉભયરૂપ છે; અને તે પછી તે ઉત્તરમાં જણાવે છે કે-જગત્ નિત્યરૂપેય છે અને અનિત્યરૂપેય છે. તો એ ઉત્તરમાં એક જ વસ્તુ પરત્વે પરસ્પર વિરોધી એવા બે અંશોના પ્રતિપાદન બે વાક્યો હોવા છતાં તે બંને મળી સ્યાદ્વાદશ્રુત છે, કારણ કે-એ પ્રત્યેક વાક્ય એક જ વસ્તુના વાસ્તવિક અંશને પોતપોતાની દૃષ્ટિએ પ્રતિપાદન કરે છે અર્થાત્ પોતાની મર્યાદામાં રહી મર્યાદિત સત્ય પ્રગટ કરે છે, છતાં પ્રતિપક્ષીની મર્યાદાનો તિરસ્કાર કે સ્વીકાર કરતા નથી. ઉક્ત બંને વાક્યોમાંથી કોઈ એકાદ જ વાક્ય લઈએ તો તે નયશ્રુત હોઈ શકે, પણ એ ત્યારે જ કે જો વક્તાએ એ વાક્યને પ્રસ્તુત વસ્તુના ઇષ્ટ અંશનું પ્રતિપાદન કરવા માટે ચોજેલું હોવા છતાં વિરોધી બીજા અંશ પરત્વે તે માત્ર તટસ્થ કે ઉદાસીન હોય. આથી ઊલટું એ બે વાક્યોમાંથી કોઈ એક વાક્ય દુર્નયશ્રુત હોઈ શકે, પણ તે ત્યારે કે જો વક્તા એ વાક્ય

વડે ઈષ્ટ અંશનું પ્રતિપાદન કરવા સાથે જ બીજા પ્રમાણિક અંશનો નિષેધ કરે. જેમકે-જગત નિત્ય જ છે અર્થાત્ અનિત્ય નથી.

પ્ર૦-વિચારો અનંત હોવાથી વિચારાત્મક નયો પણ અનંત હોય તો એને સમજવા એ કઠણ નથી શું ?

ઉ૦-છે જ, છતાં સમજી શકાય.

પ્ર૦-કેવી રીતે ?

ઉ૦-ટૂંકમાં સમજાવવા માટે એ બધા વિચારોને બે ભાગમાં વહેંચી શકાય. કેટલાક વસ્તુના સામાન્ય અંશને સ્પર્શ કરનારા હોય છે, કારણ કે-વસ્તુનું વિચારમાં આવતું કોઈ પણ સ્વરૂપ લઈએ તો કાં તો તે સામાન્ય હશે અને કાં તો તે વિશેષ હશે. આ કારણથી ગમે તેટલા વિચારોના ટૂંકમાં સામાન્યગ્રાહી અને વિશેષગ્રાહી એ બે ભાગ પડી શકે. એને શાસ્ત્રમાં અતુલ્ય અને દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એવાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે.

પ્ર૦-આ સિવાય બીજું ટૂંકું વર્ગીકરણ થઈ શકે ?

ઉ૦-હા, જેમકે-અર્થનય અને શબ્દનય. વિચારો ગમે તે અને ગમે તેટલા હોય, પણ કાં તો તે મુખ્યપણે અર્થને સ્પર્શી ચાલતા હશે અને કાં તો તે મુખ્યપણે શબ્દને સ્પર્શી પ્રવૃત્ત થતાં હશે. અર્થસ્પર્શી તે બધા અર્થનય અને શબ્દસ્પર્શી તે બધા શબ્દનય. આ સિવાય ક્રિયાનય, જ્ઞાનનય, વ્યવહારનય, પરમાર્થનય-એવાં અનેક યોગ્ય વર્ગીકરણ થઈ શકે.

પ્ર૦-આનો જરા વિસ્તાર કરવો હોય તો શક્ય છે ?

ઉ-હા, મધ્યમ પદ્ધતિએ સાત વિભાગ કરવામાં આવે છે, જેમાં પ્રથમના ત્રણ દ્રવ્યાર્થિક અને પાછળના ચાર પર્યાયાર્થિક છે. પ્રથમના ચાર અર્થનય અને પાછળના ત્રણ શબ્દનય છે. માત્ર અહીં એ સાત નામ આપીશું. વિગતમાં નહિ ઉતરીએ. વધારે વિગત અન્યત્ર ચર્ચીશું. (૧) નૈગમ, (૨) સંગ્રહ, (૩) વ્યવહાર, (૪) ઋણુ સૂત્ર (૫) શબ્દ, (૬) સમભિરૂઢ, અને (૭) એવંભૂત.

આત્મઅસ્તિત્વ સિદ્ધિતાએ સાધનાદિ સિદ્ધિ

આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થવાથી ધર્મ, અધર્મ, પુન્ય, પાપ વિગેરેનું અસ્તિત્વ પણ સિદ્ધ થાય છે. જો આત્માનું અસ્તિત્વ ન સમજાય તો ધર્મ-અધર્મોદિની હયાતિ બુદ્ધિગમ્ય થતી નથી, અને તેમ થવાથી નાસ્તિકભાવની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ રહે છે. ધર્મ-અધર્મોદિની હયાતિ છતાં તે ન સમજાયાથી નાસ્તિકભાવ થાય, તો આત્મા ઈંદ્રિયાસક્ત બની અનેક દુષ્કૃત્યોને આધીન થઈ નિર્ધ્વંસ પરિણામી થાય છે. તેમ થવાથી કલ્યાણ સાધવાને યોગ્ય થઈ શકતો નથી. માટે આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થવાથી સાધનોનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે, સાધનોનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થવાથી સત્કાર્યો તરફ પ્રીતિ અને અસત્કર્તવ્યો તરફ ઉપેક્ષા રહે છે, ધર્મ વા આત્મશ્રેય સાધવાની દૃઢ જિજ્ઞાસા થતાં દયા, શાંતિ, ત્યાગ, વૈરાગ્યાદિ ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે અને આત્મા સન્માર્ગ સન્મુખ બને છે, જેને મુમુક્ષુદશા કહે છે. તેવી સાચી મુમુક્ષુભાવના ઉત્પન્ન થવાથી આત્મશ્રદ્ધા થાય છે અને તેને શુદ્ધ વ્યવહાર સમક્રિત કહે છે.